

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA

KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Skuty tynk
Kościoła św.
Ducha

Rok XIII: 2015

Nr 9 (421)

Data odczytu: 18.02.2015 r.

Data wydania: 18.02.2015 r.

=====

979. spotkanie

Marek Szajerka

Kompleks szpitalny Świętego Ducha w Grudziądzu z XIII w.

Zapewne najstarszym murowanym obiektem w Grudziądzu była kaplica p.w. św. Michała Archanioła. Do 1998 r. badacze uważali, że była ona wyłącznie integralną częścią kościoła p.w. św. Mikołaja. W 1928 r. ks. J. Mańkowski napisał o niej: Przylegała do kaplicy Kostków, nieco dalej ku drzwiom bocznym stała kaplica św. Michała Archanioła, bardzo stara, należąca przed reformacją do różnych cechów rzemieślniczych, które tu swoje nabożeństwa odprawiały i o jej utrzymanie się starały. Później razem z bractwami podupadła, zmieniono ją na parafialną szkołę, a w roku 1659, gdy szpital Św. Ducha zgorzał, służyła jako schronisko dla ubogich. Dopiero około r. 1673 odnowiono i oddano nowo utworzonemu bractwu św. Michała, które tu urządzało swoje obchody i nabożeństwa. Dzisiejszy ołtarz, przedstawiający św. Michała Archanioła z szyszakiem srebrnym na głowie, ze srebrnym mieczem i sandałami, pochodzi jeszcze z owych czasów. Sprawił go ówczesny proboszcz Krygier. I tę prastarą kapliczkę, chociaż znajdowała się jeszcze w dobrym stanie, obalono zarówno z innymi kaplicami w r. 1796¹. Uznanie kaplicy św. Michała Archanioła za rozebraną w XVIII w. wynikało z mylnego zrozumienia lustracji kanonika J. L. Strzesza z 1667 r.² Lustrator ten o kaplicy tej napisał dwukrotnie. W kwestii finansowej ujął ją przy kościele p.w. św. Mikołaja a drugi raz, już w ujęciu topograficznym, w pobliżu szpitala i kościoła p.w. Św. Ducha. Cytowany wcześniej ks. J. Mańkowski zapis odnoszący się do kwestii finansowej potraktował jako lokalizację topograficzną. W aspekcie prawnym kaplica p.w. św. Michała Archanioła była prepozyturą kościoła p.w. św. Mikołaja, czyli należała do kolegiaty.

¹ *Kościół i klasztory grudziądzkie*, [praca zbiorowa], Grudziądz 1928, s. 35-36.

² *Lustracja kanonika Strzesza*, tłumaczenie z łaciny na j. polski dokonane przez H. Ludwińską dla potrzeb Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Grudziądzu. Tekst łaciński zob. B. Czapla [ed.], *Visitationes episcopatus culmensis Andrea Olszowski episcopo*. A. 1667-1672 factae, Societas Literaria Torunensis, fontes VI – X: 1902 – 1906, s. 289-312.

Zapis kanonika Strzesza, w tłumaczeniu z łaciny na język polski, pozwalający na dokładną lokalizację kaplicy jest następujący: *Kościół Św. Ducha przy Bramie Toruńskiej, z mocnymi murami przypadł jak wyżej wspomniano zakonnikom reguły św. Benedykta w roku 1619. Dawniej istniało przy nim probostwo, lecz po pożarze miasta kościół został połączony z kościołem parafialnym w jeden na mocy przywileju w 1345 roku co publicznie ogłoszone i przedłożone przez pełnomocników królewskich w 1606 i 1609 roku.*

Drewniany szpital przy tym kościele między murami wyposażony w pokoje na górze i w podziemiach ocalał w pożarze 1659 r. Z czterech stron ograniczony podwórcem kaplicy św. Michała, połączony z kościołem parafialnym³. Ubodzy zostali przyjęci niestosownie do godności miejsca, do wnętrza starej kaplicy św. Michała⁴.

W przypadku kościoła p.w. św. Mikołaja istniała tam także kaplica p.w. św. Michała. Znajdowała się ona po stronie północnej kościoła. Była to budowla przykryta blachą miedzianą i posiadająca kopułę. Powstała ona wiele lat po wizytacji kanonika Strzesza⁵. Zestawienie chronologiczne z lustracją kanonika Strzesza z 1667 r. świadczy, że kaplicy św. Michała przy kościele p.w. Św. Ducha w 2 połowie XVII w. już nie było.

Obecnie dawna kaplica p.w. św. Michała Archaniola jest piwnicą przy ul. Klasztornej 6⁶. Szczęśliwie przetrwała do naszych czasów i można dokonać jej opisu. Pełni ona obecnie funkcję magazynową. Jest to pomieszczenie o wymiarach wewnętrznych: długość na osi wschód zachód 5,3 m, szerokość 4,87 m, wysokość 2 m. Piwnica zbudowana jest z cegieł na fundamencie kamiennym, o sklepieniu krzyżowym. Z uwagi na otynkowanie ścian niemożliwe jest podanie wymiarów cegieł i sposobu ich wiązania. Mury mają grubość od 1 – 2 m⁷.

Kaplica posiadała cztery wyjścia. Największy portal był na ścianie zachodniej. Światło dzienne dochodziło przez dwa małe okienka na ścianie północnej. Swoimi rozmiarami kaplica ta przypomina kościółek p.w. św. Jana w Budzistowie, dawnej siedzibie książąt Pomorza Zachodniego. Budzistów był pierwotnym Kołobrzegiem. Tamtejszy kościół o wymiarach 5 x 8 m w 1222 r. ufundowała księżna Mirosława, córka Mieszka Starego⁸.

Można przyjąć, że kaplica p.w. św. Michała Archaniola powstała przed 1222 r. Jej patronium nosi charakter misyjny. Natomiast lokalizacja nad brzegiem Starej Osy ma zapewne związek z misją św. Wojciecha do Prus w 997 r. Wg Jana Długosza św. Wojciech misję tę rozpoczął od okolic Grudziądza: [...] Gdy przeprowił się przez Osę i poprosił, aby ze względu na ubóstwo uwolniono go i jego towarzyszy od przewozowego, wtedy otrzymał od wiosłarza ciężkie uderzenie w głowę⁹. Wia-

³ W tym przypadku określenie kościół parafialny dotyczy kościoła Św. Ducha.

⁴ Tekst łaciński zob. B. Czapla [ed.], *Visitationes* [...], s. 308-309.

⁵ Archiwum parafialne: v. *Hohenzollernische Visitation ab. Anno 1786 et 1787 IV Folium 32/43*. Graudentz, w: Akta kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu, *Visitationes 1643-1787*, s.19.

⁶ Znajduje się tam Ośrodek Pomocy Społecznej „Caritas”.

⁷ Pomiarów ścian dokonałem w 1998 r.

⁸ M. Perzyński, W grodzie Mieszków i Bolesławów, w: *Poznaj swój Kraj: 1999*, R: XLII, nr 8, s. 8.

⁹ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w 1291 roku. Studium historyczno-archiwalne*, Toruń 1991, s. 11-12.

rygodność przekazu J. Długosza z XV w. umacniają również następujące fakty. Kaplica p.w. św. Michała Archaniola była w pobliżu zanikłej obecnie ul. Tragarzy, natomiast obecny Dragacz na drugim brzegu Wisły nosił nazwę Tragosz. Mieszkańcy tej miejscowości trudnili się zapewne przeprawami przez Wisłę¹⁰.

Kaplica ta jest przykładem jednonawowych kościołów romańskich, pełniących na terenie ziem polskich funkcje kościołów grodowych, wiejskich, kaplic przy rezydencjach lub kaplic pomocniczych¹¹. Oprócz kościoła w Budzistowie ślady analogicznego kościoła odkryto w 1991 r. we Wleniu na Śląsku. Znajdował się tam na Górze Zamkowej kościół NMP, wybudowany przed 1217 r. Jego nawa posiadała wymiary 5,6 m x 5,6 m i mury o grubości 0,95 m¹².

W świetle przedstawionych badań wynika, iż kanonik J. L. Strzesz miał rację, określając tę kaplicę jako najstarszą w Grudziądzu. W oparciu o spisana przez niego lustrację można ustalić położenie kaplicy, chociaż nie było przeprowadzonych badań archeologicznych. Zapis Strzesza wyraźnie wskazuje na plac wyodrębniony z terenu klasztoru benedyktynek:

**Kościół Świętego Ducha, ściana północna w 1998 r.,
Fot. M. Szajerka.**

Kościół Świętego Ducha przy Bramie Toruńskiej z mocnymi murami przypadł, jak wyżej wspomniano zakonnikom reguły św. Benedykta w roku 1619. Dawniej istniało przy nim probostwo, lecz po pożarze miasta kościół został połączony z kościołem parafialnym w jeden na mocy przywileju 1345 roku co zostało publicznie ogłoszone i przedłużone przez pełnomocników królewskich w 1606 r. i 1609 roku.

Drewniany szpital przy tym kościele między murami wyposażony w pokoje na górze i w podziemiach ocalał w pożarze w 1659 roku. Z czterech stron ograniczony podwórcem kaplicy św. Michała. Połączony ścianą z kościołem parafialnym. Ubodzy zostali przyjęci niestosownie do godności miejsca, do wnętrza starej kaplicy św. Michała.

Plac po zniszczonym budynku za zgodą zarządcy przypadł przebywającym tam wówczas zakonnikom za sumę 150 florenów polskich wnieioną przez Wielebną i religijną Katarzynę Działyńską przeoryszą tegoż klasztoru. Sumę przekazano na ręce Andrzeja Więckowicza ówczesnego proboszcza w celu uspokojenia jego w dniu 5 marca 1669 r. w Grudziądzu.

Plac opłacony i uzyskany za tę sumę wspomniany proboszcz wziął na siebie. Sprawował opiekę nad okolicznymi mieszkańcami ubogich.

Wyżej wymieniony szpital pobierał podatek od sum pierwotnych pobieranych corocznie, które są tego rodzaju: suma 2000 florenów polskich złożona przez znakomitą Zuzannę z Szczepańskich podkomorzynę chełmińską i kapitanową grudziądzką w sądzie w Toruniu w dniu 23 lipca 1642 roku z podatkiem 100 florenów. Suma 100 florenów pożyczona z dóbr

¹⁰ Zob. S. Cackowski, *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1603*, Grudziądz 1965, indeks geograficzny s. 73; A. Wolnikowski, *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1739*, Grudziądz 1963, indeks geograficzny s. 82;

¹¹ Zob. C. Buśko, *Wleńskie kościoły św. Jadwigi*, w: *Księga Jadwiżańska*, Wrocław 1995, s. 265.

¹² Tamże, s. 264.

Honoraty Anny z Klebowa, zabezpieczona podpisem na zeznaniu z podatkiem 7 florenów w dniu 4 czerwca 1651 r.

Sumę 445 florenów pożyczono z dóbr Honoraty Anny z Goltznicowa w dniu 12 listopada roku 1647 zabezpieczona i uzyskana dzięki obowiązkowemu podziałowi dóbr w 1658 r. z wieczystym podatkiem 30 florenów.

Suma 150 florenów z dawnych dóbr rodziny Jana Kellera, złożona w dniu 24 sierpnia 1651 roku, którą wniósł ówczesny właściciel Krzysztof Lange z podatkiem rocznym 10 florenów i 15 gr.

Suma 100 florenów z dóbr rodziny Andrzeja Dybrowskiego zabezpieczona podpisanym zeznaniem w dniu 5 listopada 1648 r. z podatkiem 7 florenów¹³.

Sytuacja prawna przedstawiona w cytowanym źródle znajduje odbicie we współczesnym układzie parceli, czytelnym na planie klasztoru z 1974 r. Układ parcel z XX-XXI wieku jest taki sam jak na planie katastralnym z 1772 r.

Na planie z 1772 r. zaznaczony teren nie jest zabudowany. Obecna kamienica przy ul. Klasztornej 6 pochodzi z XIX w. Jej piwnice natomiast pochodzą ze średniowiecza. Pochodzenie kaplicy św. Michała Archaniola jest zbieżne z układem szpitala Świętego Ducha. Przypisywanie fundacji szpitala wyłącznie Krzyżakom, którzy przejęli Grudziądz 22.12.1255 r. od biskupa pomezkańskiego Ernesta nie jest takie jednoznaczne w świetle wiedzy o architekturze Grudziądza, wg stanu z 2015 r.

**Kościół Św. Ducha, ściana północna
23.12.2014 r. Fot. M. Szajerka.**

**Uskokowy portal późnoromański
z XIII w. na ścianie zachodniej
kościola. Widok od strony
pomieszczenia biurowego Muzeum.**

Artykuł ten napisałem na bazie swojego opracowania z 2004 r.¹⁴ Przez 10 lat wzbogaciłem swoją bibliografię o nowe artykuły i opracowania. Większość z nich była publikowana w Biuletynach Koła Miłośników Dziejów Grudziądza i jest odnotowana w bibliografii Grudziądza, publikowanej w tomach *Rocznika Grudziądzkiego*. O szpitalu i kościele Świętego Ducha w 2004 r. napisałem następująco¹⁵:

Szpital przy kościele p.w. Św. Ducha

W dotychczasowej literaturze przedmiotu obok pozycji X. Froelicha¹⁶ zagadnieniu szpitali

¹³ Tekst łaciński zob. B. Czaplą [ed.], *Visitationes* [...], s. 309-310.

¹⁴ M. Szajerka, Grudziądz w XIII – XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii. Studium historyczno-architektoniczne. Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Grudziądzu. Grudziądz 2004, s. 268-273.

¹⁵ M. Szajerka, tamże, s. 268-273.

¹⁶ X. Froelich, *Geschichte des graudenzer Kreises*, Bd. 1, Graudenz 1868, s. 116.

moim zdaniem najwięcej miejsca poświęciła A. Życzyńska¹⁷. W tym czasie jednak nie było znane znaczenie naukowe piwnicy kamienicy przy ul. Klasztornej 6, gdzie obecnie znajduje się Grudziądzkie Centrum „Caritas”. W piwnicy tej zachowały się relikty średniowiecznego szpitala. A. Życzyńska napisała na ten temat następująco: Brak źródeł pisanych uniemożliwia dokonanie rekonstrukcji budynków szpitalnych¹⁸. Szpital razem z kaplicą św. Michała Archaniola zajmuje cała powierzchnię piwnicy. Układ pomieszczeń piwnicznych był zapewne następujący: od strony południowo-zachodniej znajdowała się kaplica. Od strony wschodniej było skrzydło szpitalne. Zachowała się, podobnie jak kaplica, duża sala o wymiarach 8 m x 8 m, w niej parawan dzielący ją na dwie części. Za tą salą, po stronie północnej jest jeszcze skrzydło północne. Skrzydła z kaplicą połączone były wirydarzem z krużgankiem o szerokości wewnętrznej 1,1 m i wysokości arkad 1,7 m. W porównaniu z ustaleniami W. Kocha¹⁹ było to założenie podobne do klasztornego, dostosowanego do opieki nad chorymi.

Ściana północna, po lewej stronie kruchty, relikwiarz romańskiego okna. Stan 23.12.2014 r. Fot. M. Szajerka.

Wzorcem dla tego szpitala mogło być Cues nad Mozelą. Model lubecki posiadał szpital Świętego Ducha we Fromborku. W okresie późniejszym kaplica św. Michała Archaniola została przekształcona w salę dla chorych. Wspominał również kanonik Strzesz w wizytacji kościelnej, przeprowadzonej w latach 1667-1672²⁰. O fakcie wcześniejszego powstania kaplicy przypuszczalnie świadczyć może sposób wykonania portali kaplicy i krużganka wirydarza, wejście do kaplicy od

strony północnej z wirydarza. Przy porównaniu wejścia do kaplicy z lukami krużganka widać, iż te elementy architektoniczne musiały powstać w długiej przestrzeni czasowej.

Bez badań architektonicznych zagadką jest kościół p.w. Świętego Ducha. Mógł on powstać za czasów Schwarzburgów, przy końcu XIII w. Zastąpił on starą kaplicę św. Michała Archaniola przy szpitalu, zapewne z czasów biskupa Chrystiana. Kościół ten wyróżnia się brakiem sklepienia ceramicznego, aczkolwiek

Portal gotycki z XIII w. po prawej stronie kruchty. Stan 23.12.2014 r. Fot. M. Szajerka.

¹⁷ A. Życzyńska, *Dzieje komturii grudziądzkiej*. Maszynopis pracy magisterskiej, s.58-61.

¹⁸ Tamże, s.60.

¹⁹ W. Koch, s. 359

²⁰ Archiwum parafialne kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu, *Visitationes 1643-1787*, 3. Olszewski p. Strzesz, 1667/72. Druk: B. Czaplą (Ed.): *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episcopo A. 1667-1672 factae*. Toruń, 1902-1906, s. XXIV + 1036.

posiada przypory. Brak sklepienia nie można tłumaczyć wyłącznie zniszczeniami wojennymi i pożarami. W średniowiecznej Francji, w szpitalach dla odstraszenia pajaków wykonywano otwarte więzby z drzewa kasztanowca²¹. Możliwe, że przez pewien czas pierwotnie otwartą więźbę dachową posiadało prezbiterium kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu. Sklepienie na obecnym poziomie nie było wcześniej projektowane. Wyższego sklepienia, zgodnie z założeniami nie zrealizowano. Są tylko znaczące ślady ponad kolebą sklepienia, na poddaszu, że takie wyższe sklepienie miało być. Także otwartą więźbę dachową posiada kościół parafialny w Pelplinie z XIV w. W przypadku kościoła w Pelplinie posiada on identyczną kropielnicę, jaka znajduje się w kościele p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Wg katalogu zabytków kropielnica z Grudziądza pochodzi z XIII-XIV w.²²

Szpital przy kaplicy św. Michała Archaniola powstał zapewne w okolicy miejsca rozpoczęcia misji św. Wojciecha w 997 r., wg przekazu kronikarza Jana Długosza miało to miejsce nad Osą, w okolicy Grudziądza²³. Z tym wydarzeniem zapewne wiąże się postawienie tu kaplicy pod misyjnym patrocinium św. Michała Archaniola.

Wyłonienie się Grudziądza jako stróży krzyżowców wraz założycielem biskupem Chrystianem pociąga za sobą wiele konsekwencji badawczych. Głównym inspiratorem wyprawy krzyżowej do Prus w 1222 r. był książę Leszek Biały. Jego kanclerzem w latach 1206-1218 był biskup krakowski Iwo Odrowąż. Utrzymywał on żywe kontakty z europejskimi środowiskami intelektualnymi. W 1223 r. sprowadził do Polski dominikanów. Po śmierci Leszka Białego popierał księcia Henryka I Brodatego przeciwko księciu Konradowi Mazowieckiemu. Rozwinął akcję osadniczą w krakowskich dobrach biskupich. Pozostawił dużą bibliotekę²⁴. Biskup Odrowąż zmarł w 1229 r.²⁵

Tenże biskup ok. 1220 r. sprowadził do Polski Kanoników Regularnych Świętego ducha De Saxia. Zakonnicy ci znani byli jako grający na duchach. Był to męski zakon kanonicki, założony we Francji przez bł. Gwidona, zatwierdzony w 1198 r. przez papieża Inocentego III. Głównym celem było szerzenie kultu Ducha Świętego i prowadzenie szpitali. Prowincja polska skasowana została w 1783 r. przez biskupa Michała Poniatowskiego. Żeńska gałąź zakonu, duchaczki, w Polsce od XIII w., prowadziły szkoły dla małych i starszych dziewcząt. Kasata nastąpiła w XIX w.²⁶ Biskup Iwo Odrowąż był też szczególnym protektorem cystersów. Razem ze

Ściana północna, po lewej stronie kruchty, relikw okna. Stan na 23.12.2014 r., Fot. M. Szajerka.

²¹ W. Koch, s.359.

²² *Katalog Zabytków[...]. S. 11 i fig.89.*

²³ Por. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w 1291 r. Studium historyczno-archiwalne*. Toruń 1991, s. 11-12.

²⁴ Zob. *Nowa Encyklopedia PWN*, Warszawa 1995, T.III, s. 101, hasło: *Iwo Odrowąż*.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże, s. 258, hasło: *Kanonicy Regularni Świętego Ducha De Saxia*.

swym krewnym Wisławem był fundatorem klasztoru cysterskiego w Mogile. Utrzymywał on również kontakty z biskupem pruskim Chrystianem. W 1223 r. bp Chrystian został zobowiązany do założenia klasztoru dla misjonarzy w Prusach przez Kapitułę Generalną w Citeax²⁷. Nie można wykluczyć, iż mogli to być kanonicy laterańscy, na co wskazywałaby ewentualnie fragment części mieszkalnej Zamku Wysokiego, zwany Laternią.

Ze zbieżności dat, nazwisk wynika, iż kanonicy regularni zostali sprowadzeni do Polski w okresie organizowania wyprawy krzyżowej do Prus. I to nie Krzyżacy a oni zapewne zakładali tu pierwsze szpitale. Przeciw Krzyżakom, jako pierwszym założycielom szpitala Świętego Ducha w Grudziądzu jest również jego układ. Nie był to szpital typu lubeckiego z wielką salą. W szpitalu grudziądzkim były cele dla chorych i pielgrzymów²⁸. Kanonik Strzesz w l. 1667-1672 opisał go następująco: Drewniany szpital przy tym kościele [Świętego Ducha] wyposażony w pokoje na górze i w podziemiach ocalał po pożarze w 1659 roku. Z czterech stron ograniczony podwórcem kaplicy św. Michała Archanioła, połączony ścianą z kościołem parafialnym²⁹.

Warto tu również wspomnieć o Sierocińcu Fundacji Herwesta. Uważam, że to właśnie z tym zakonem kanoników laterańskich należy łączyć fundację radcy Bartłomieja i jego żony Katarzyny z 1382 r. Zapisał on swój dom, w którym mieszkał dla biednych dzieci, które jeszcze tam zostaną skierowane dla duchowego życia. Wg postanowień testamentu sierociniec miały prowadzić siostry. Z zawartych tam sformułowań o duchowości wnioskuję, że dotyczy to żeńskiej kongregacji zakonu kanoników regularnych – duchaczek³⁰.

W literaturze przedmiotu przytułek ten lokalizowany jest na terenie późniejszego kolegium jezuickiego w północno-zachodniej części miasta³¹. Zachowane w tym miejscu średniowieczne gdanisko wskazuje na słuszność lokalizacji tego przytulku w tym miejscu³².

W 2003 r. w trakcie remontu bramy wjazdowej na dziedziniec obecnego ratusza, po zdjęciu tynku okazało się, iż zachował się fragment gotyckiego łuku. Średniowieczny fragment wykonany został w wątku blokowym, podobnie jak dolne partie kościoła p.w. św. Mikołaja. Do wykonania gzymsu wykorzystano ćwierćwałki, znane w pol. XIII w. oraz cegłę profilowaną, która jest również w gzymsie kap-

²⁷ Zob. K. Białoskórska, *Święty Chrystian – Primus Episcopus Prussiae jego misyjne biskupstwo. Kilka uwag o perspektywach i potrzebie dalszych badań*, w: „Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne”, Grudziądz 2002, s. 29-33. Artykuł ten pod tym samym tytułem został opublikowany w: *Nasza Przeszość*, T. XCVI: 2001, s. 425-446.

²⁸ Por. W. Koch, s. 359. Hasło: *szpital*.

²⁹ Oryginalny tekst łaciński zob. B. Czapla (Ed.): *Vistationes episcopatus Culemnensis Andrea Olszowski episcopo A. 1667-1672 factae*. Toruń, 1902-1906, s. XXIV + 1036.

³⁰ Szerzej na temat kanoników regularnych w Grudziądzu zob. M. Szajerka, *Szkola biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana [...]*, s. 87-89.

³¹ Zob. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. II, 1881, s. 866, hasło: **Grudziądz**.

³² We wcześniejszej swojej pracy *Grudziądz w XIII-XIV w. Studium historyczno-architektoniczne* brałem pod uwagę kamienicę przy ul. Szkolnej 1. Odnalezienie w tym miejscu narożnika muru obronnego wykluczyło tę lokalizację.

nikowym okalającym nawy boczne kościoła p.w. św. Mikołaja. Ściana bramy pokryta była od strony zewnętrznej zapewne dziegiem, co utrudniało ucieczkę z sierocińca. Ślady smoły widoczne są na ceglach. Sierociniec ten istniał do czasów reformacji. Budynek o cechach gotycko-renesansowych czytelny jest w tym miejscu i obecnie. Połączony został ze skrzydłem zachodnim dawnego kolegium jezuickiego, przez co częściowo zatracił swój indywidualny charakter.

Uważam, że X. Froelich mylnie potraktował darowiznę kamienicy na rzecz klasztoru, jako początek działalności tego klasztoru – sierocińca.

Powyżej przedstawiłem swoje poglądy i stan wiedzy na temat kościoła Świętego Ducha i należącego do niego szpitala w 2004 r. Od przełomu XX/XXI w., na terenie Grudziądza w obrębie murów obronnych przeprowadzane były badania archeologiczne o charakterze ratunkowym i naukowym, dokonywane przy okazji remontów różnych obiektów. Swoje prace, napisane w l. 2002 – 2009 traktowałem też jako kwerendę archiwalno-historyczną dla archeologów. Jej przyjęcie ze strony wspomnianych adresatów było różne. Przeważał sceptycyzm i negacja. Często wyniki badań archeologicznych dostosowywano do wiedzy o przeszłości średnio-wiecznego Grudziądza, opublikowanej w Roczniku Grudziądzkim, z 1960 r. Jest to również zauważalne w drugiej dekadzie XXI w.

Obecnie takim przykładem jest podejście do informacji o przeszłości kościoła Świętego Ducha, odkrytej podczas zdjęcia tynku na jego ścianie północnej, na przełomie lat 2014/2015. Obecnie ta ściana jest ponownie otynkowana i zawarte na niej informacje zostały dla kilku pokoleń utracone.

Wg Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce³³: [...] *A. Kościół fil. P.w. Św. ducha. Pierwotnie szpitalny, zapewne drewniany, wzmiankowany 1345, zapewne w związku z budową murowanego [...].*

Informacja w Katalogu Zabytków jest powieleniem informacji z artykułu J. Frycza, z 1960 r.³⁴:

Kościół Św. Ducha i dawny klasztor benedyktynek

Kościół Św. Ducha powstał jako kościół szpitalny dla kalek, chorych, starców i pielgrzymów, być może jeszcze w końcu XIII w.

1345 r. – pierwsza wzmianka ; prepozyturę połączono z kościołem parafialnym. Możliwe, że odbudowany po pożarze w 1341 czy 1345 roku.

Moim zdaniem zdjęcie tynku ze ściany północnej ukazało nowe informacje na temat tego obiektu. Ścian wschodniej i zachodniej nie oglądałem.

Na ścianie północnej, po prawej stronie kruchty można było zobaczyć portal ostrolukowy, wczesnogotycki³⁵. Portal ten nie posiada tak popularnej w 2 poł. XIII

³³ T. Chrzanowski, M. Kornecki [red.], *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T.XI, z.7, województwo bydgoskie. Warszawa 1974, s. 13.

³⁴ J. Frycz, Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza, w: *Rocznik Grudziądzki* [T. I], 1960, s. 50.

³⁵ Por. W. Bogusz, *Dokumentacja budowlana 2. Zarys architektury. Podręcznik dla techników*. Warszawa 1996 s.69. ; W. Koch, s. 162.

w. i w wiekach późniejszych cegły profilowanej. Natomiast po lewej stronie od kruchty czytelne były relikty okna romańskiego, znacznie poniżej łuku okna gotyckiego³⁶.

Na podstawie obrazu tej ściany można odczytać, że ściana ta była przebudowywana dwukrotnie lub ewentualnie trzykrotnie w okresie średniowiecza. Nie ma na niej natomiast śladów jakichś istotnych przeróbek z XVII-XVIII w., gdy kościół był we władaniu benedyktynek.

Na ścianie tej wyróżniłbym trzy przemurowania:

1. Powstanie ściany z oknami romańskimi i wczesnogotyckim portalem gotyckim, 1 poł. XIII w.
2. Wykonanie nowych, otworów okiennych, z łukami półokrągłymi, dla budowli z otwartą więźbą dachową. Gniazdo dla krokwi, wychodzącej na zewnątrz umieszczono w zamurowanym oknie średniowiecznym, 2 poł. XIII w.
3. Wykonanie przypór dla sklepienia ceramicznego, przypuszczalnie pod koniec 1 poł. XIV w.

Widoczne na ścianie północnej relikty stylu romańskiego i wczesnogotyckiego nie są czymś wyjątkowym w Grudziądzu. Okna o cechach romańskich były do lat 90-tych XIX w. na ścianach naw bocznych kościoła św. Mikołaja. Występują w dolnej, średniowiecznej partii ścian kościoła pojezuickiego, do 1 poł. XVII w. obiektu mieszkalnego ze średniowiecza. Również wykopaliska archeologiczne na

Kościół św. Mikołaja, nawa północna. Relikt okna romańskiego. Fot. M. Szajerka.

w artykule opublikowanym w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza³⁷.

W przeciwieństwie do wieków XIX-XX, kiedy to na bazie poglądów niemieckich historyków sztuki i architektury nie dopuszczano poglądu, że w Grudziądzu może być architektura romańska, przedkrzyżacka, w 2 dekadzie XXI w. taki

Górze Zamkowej, uwidoczniły elementy architektury romańskiej w zniszczonym na pocz. XIX w. Zamku Wysokim.

Relikty stylu romańskiego są widoczne również na ścianie zachodniej. Od strony pomieszczeń biurowych Muzeum jest wyeksponowany fragment późnoromańskiego portalu uskokowego.

Pokazują to również występujące w Grudziądzu wiązania cegieł. Problem ten przedstawiłem

³⁶ Por. W. Bogusz, s.59. ; W. Koch, s. 95-101.

³⁷ M. Szajerka, Wiązania cegieł w zabytkach średniowiecznej architektury Grudziądza, w: Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, R. XII (2014) nr 24.

pogląd zapewne jest już anachroniczny. W zasadzie nie wyjaśniano, dlaczego w Grudziądzu zachowała się chrzcielnica romańska. Wyjątkiem była badaczka Krystyna Zielińska-Melkowska, która łączyła też tę chrzcielnicę z najstarszym obiektem sakralnym, kaplica św. Michała Archanioła.

Z odkrycia tej ściany osobiście mam satysfakcję zawodową, jako historyk. 16.06.1987 r., w ramach działalności Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Grudziądzu, wygłosiłem prelekcję pt.: *Budownictwo przedkrzyżackie w Grudziądzu*.

Informacje o przebudowach, zawarte na tej ścianie tylko świadczą o wysokiej znajomości technologii budowlanej w Grudziądzu w XIII w. Ta widoczna tu zaawansowana technologia jest sprzeczna z poglądem, że budownictwo ceglane rozwinęło się w Grudziądzu dopiero w XIV w., a wyjątkiem miał być tylko murowany Zamek Wysoki na Górze Zamkowej.

Opisana w tym artykule północna ściana kościoła została ponownie zatynkowana. Odsłonięte na kilkanaście dni relikty architektury romańskiej zostały ponownie zakryte na dziesiątki lat. Zapewne oficjalna datacja obiektu pozostanie bez zmian, na poziomie domysłów z 2 poł. XIX w.

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisz, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz W. Rygielski.

